

ДИСКУРС НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ НА ЗЛАМІ ХХ – ХХІ СТОЛІТЬ

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

Стаття присвячена обговоренню проблеми національної ідентичності в середовищі українських і польських інтелектуалів у період суспільної трансформації кінця ХХ – початку ХХІ сторіччя.

The article deals with the discussion of the problem of national identity in Ukrainian and Polish intellectual environment in a period of social transformation in the end of 20th ct. – beginning of 21st ct.

На початку 90-х років минулого сторіччя процес здобуття Україною суверенітету й становлення її незалежності відбувався на тлі часткової невизначеності більшою частиною українського соціуму власної національної ідентичності. Зазначена обставина зробила актуальним дискурс української національної ідентичності в середовищі вітчизняних і польських інтелектуалів.

Зазначимо, що проблема національної ідентичності є ключовою у визначенні способів формування української державності в умовах сучасних трансформаційних процесів. Недаремно Василь Лісовий та Олег Проценко – упорядники антології, присвяченої теорії нації та націоналізму, – у вступній статті першим питанням, яке постає перед дослідником суспільно-політичних ідей, визначили саме питання про ідентичність, адже воно “передбачає з’ясування того, що складає своєрідність, основу даної традиції політичної думки, яка цінність є найважливішою в цій політичній ідеології” [6, 11].

Передусім нагадаємо, що дискурс є активним конструюванням нової реальності, на відміну від звичайного обговорення суспільної проблеми (припущень, тверджень, способів аналізу, суспільно обумовленого пасивного відображення наявної реальності). Мішель Фуко визначає дискурс як акт виявлення влади, накидання своєї волі. У випадку українського дискурсу національної ідентичності йдеться насамперед про те, що культурні та політичні еліти не просто ініціюють обговорення проблеми, а кидають іншим членам спільноти своє бачення останньої [2, 59].

Очевидно, що діалог українських і польських гуманітаріїв навколо проблем ідентичності розпочався ще в XVI–XVII століттях. Саме в цей період ними було започатковано жанр полемічної літератури, у творах якої осмислювалися релігійно-політичні та культурні суперечки в Речі Посполитій. Отже, залишивши в минулому історичні образи, стереотипи й упередження, вони поклали в основу конструктивного діалогу взаємну зацікавленість та емпатію. Зокрема, відома українська культуролог, філософ,

письменниця Оксана Забужко в одній із статей розмірковує над роллю, яку відіграла література польської опозиції у процесі формування ідентичності пострадянської української інтелігенції [3].

Ідентичність – це сконструйовані за допомогою культури самосприйняття індивіда, самоусвідомлення власного існування як особистості у взаємозв'язку з іншими індивідами – членами культурної спільноти. Теоретичний аналіз поняття ідентичності може бути здійснений на міждисциплінарному рівні з використанням соціологічного, психологічного, етнологічного, філософського, історичного, політологічного методологічного інструментарію.

В ієрархії ідентичностей (родинна, гендерна, територіальна, соціально-економічна, релігійна, політична, етнічна, національна) національна ідентичність посідає одне із провідних місць, будучи поєднанням етнічної та політичної (позаяк нації є насамперед етнополітичними утвореннями).

Базовою працею з проблеми національної ідентичності, на котру здебільшого посилаються як вітчизняні, так і польські науковці-націологи, є монографія Ентоні Д. Сміта – професора Лондонської школи економіки, провідного фахівця з проблем виникнення та розвитку націй [7].

За Е.Д. Смітом, найголовнішими рисами національної ідентичності є:

- 1) історична територія, або рідний край;
- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна масова, громадська культура;
- 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;
- 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території [7, 23].

Таким чином, основними елементами ідентичності Е. Д. Сміт вважає історичну територію, політико-юридичну рівність членів, спільну громадську культуру та ідеологію.

Е.Д. Сміт розглядає національну ідентичність як колективний культурний феномен і застосовує для його аналізу соціологічний та етнологічний методологічний інструментарій. Учений розкриває природу національної ідентичності, її функції та значення, пов'язуючи національну ідентичність і націоналізм із питаннями етнічної ідентичності й етнічних спільнот.

До зовнішніх функцій національної ідентичності Е. Д. Сміт відносить територіальні, економічні та політичні, а до внутрішніх функцій – формування колективної національної свідомості: "...згуртування членів як людей "однієї національності" і "громадян". Сьогодні цього досягають завдяки обов'язковій, стандартизованій державній системі масової освіти, з допомогою якої державна влада сподівається прищепити вірність нації й

самобутню однорідну культуру; саме цій діяльності більшість урядів, перебуваючи під впливом націоналістичних ідеалів культурної автентичності та єдності, віддаються з великим завзяттям” [7, 43].

У вітчизняній історіографії (Я. Дашкевич, Н. Яковенко, Я. Грицак) поняття національної ідентичності є ключовим при аналізі проблем витоків української національної ідеї.

Пошуку коріння української національної ідентичності присвячено збірник статей з української історіографії ранньомодерної та модерної історії України американського історика українського походження Зенона-Євгена Когути [5]. На слушну думку автора, дослідження якого перебувають у рамках національної парадигми історичного процесу, різні інтерпретації українського минулого від XVII ст. до наших днів відображають відповідні стадії національного та державного будівництва українців і росіян на імперському чи національному ґрунті. З.-Є. Когут не бачить суперечності між сучасним історіографічним дискурсом і завданнями українського національного та державного будівництва. На його думку, об’єктивізм у науці не заперечує існування історичних міфів, які можуть і повинні використовуватися в процесі формування нової української історичної свідомості.

Водночас З.-Є. Когут занепокоєний сучасним станом української історичної свідомості, формування якої, на його думку, все ще перебуває на рудиментарній стадії та притаманне лише обмеженому колу національно свідомих представників населення. Труднощі становлення української історичної свідомості історик пов’язує з колоніальним минулим України: “Швидко й широко прищепити українську візію історії складно, оскільки за імперської російської і советської влади домінантні інтерпретації стали загальноприйнятими навіть серед багатьох українців. Крім того консенсусу досягнуто тільки щодо деяких тем та інтерпретацій. Щоб сформувалося бодай попереднє українське бачення, необхідно принаймні видати нові підручники й запровадити нові навчальні плани. Навчальні плани для шкіл мають також допомогти українському погляду на історію проникнути в ширші кола суспільства” [5, 240–241].

Очевидно, думка З.-Є. Когути про те, що українські історики повинні допомогти суспільству віднайти його власну національну ідентичність, є співзвучною з тезою Наталії Яковенко про те, що історія академічна не заперечує актуальності історії дидактичної, головне завдання якої – утвердження української національної ідентичності.

Н. Яковенко, за її словами, скептично оцінює шанси історіографії, що свідомо очищає себе від “національного”: “Така операція перетворює її на

мертвонароджене есперанто – для всіх і ні для кого. А коли так, то історик, пускаючись у плавання по частковому матеріалу, який досліджує, мусить мати в голові якусь мапу-схему свого ‘національного’ маршруту” [8, 9]. В одному з інтерв’ю історик відстоює позицію розмежування історії на дидактичну й академічну: “На дидактичній історії (передусім підручниковій) ширший загал сприймає свою історію. На дидактичній історії виростає ціла культурна традиція. Підручники виконують функцію формування юного громадянина”. На думку Н. Яковенко, у дидактичній історії має бути присутня легендарна історія, міфологія, пантеон героїв, вона повинна виховувати культуру пам’яті і шанування, визначати національні цінності, формувати національні орієнтири [9].

У рамках українсько-польського дискурсу національної ідентичності можна розглянути перший в українській історіографії синтез історії Польщі, здійснений українськими вченими Л. Зашкільняком та М. Крикуном [4]. Автори в центр історичного опису ставлять “формування і розвиток польського етносу, який у міру цивілізаційного поступу творить послідовні форми суспільного життя – протодержавні й державні об’єднання (племінні союзи, монархію, станову монархію, республіку), набуває рис згуртованої національної спільноти, що посідає помітне місце в історії взаємин європейських народів...” [4, 4]. З огляду на висхідну тезу істориків про те, що всі вияви життя поляків формувалися насамперед під впливом ідей та уявлень, продукованих польською елітою у конкретні історичні епохи, варто звернути увагу на їхнє бачення проблеми утвердження польської національної ідентичності й подолання кризових явищ у період суспільної трансформації на зламі XX–XXI століть.

Ментальності сучасних поляків властивий сильний негативістський момент: вони не задоволені тим, що вони є поляками і разом з тим залишаються патріотами на засадах старого міфу про свою “вибраність”. Аналізуючи сучасний стан суспільної свідомості поляків, Л. Зашкільняк та М. Крикун виокремлюють одну з її визначальних рис – “політичний романтизм”. І хоча ця риса об’єднувала покоління поляків у боротьбі за незалежність протягом останніх трьох століть, свою історичну місію вона, на думку дослідників, виконала. А “політичний романтизм”, як “поєднання патріотизму із суспільно-моральними ідеалами на засадах месіанства, котрі народжували дуже високі суспільні очікування”, сьогодні вступає у конфлікт з дійсністю. На часі зміщення акцентів у бік політичного прагматизму. “Демократичний устрій передбачає формування громадянського суспільства, яке суперечить романтичній візії єдиної нації. Зіткнення суспільних очікувань і реальності спричиняє психологічний дискомфорт, часом призводить до

фрустрації” [4, 697]. (*Фрустрація* – блокування прагнень суспільства, негативний стан емоційного напруження, викликаний зовнішніми або внутрішніми перешкодами, які роблять неможливою реалізацію його намірів. – С.П.). Це соціально-психологічне явище, на жаль, викликає аналогії із більш хворобливим явищем – аномією. (*Аномія (суспільна)* – поняття, уведене в науковий обіг Е. Дюркгеймом для позначення станів відхилень від звичайної поведінки (апатія, розчарування), що знаходить своє вираження в історично зумовленому процесі руйнування базових елементів культури, передусім в аспекті етичних норм. – С.П.). Суспільну аномію українців соціологи та етнопсихологи діагностують протягом усього перехідного періоду.

Надію на швидше розв’язання проблем суспільної трансформації у Польщі вселяє така риса польської громадської свідомості, як рефлексивність (польське суспільство в особі культурної еліти постійно осмислює своє становище, воно схильне до порівнянь). Дискурс національної ідентичності в польській гуманітаристиці уможливорює віднайти рецепти безболісного подолання труднощів “перехідного стану” ментальності поляків.

Польські дослідники перебувають на близьких позиціях до своїх українських колег при аналізі проблем ідентичності.

Анджей Валіцький, член-кореспондент Польської Академії наук, професор історії університету Нотр-Дам (США) [1], поєднуючи типологічний аналіз з історичним, унаочнює зв’язок польського патріотизму “як жаги суверенності” зі “свободолюбним спадком шляхетської демократії”. Автор звертає увагу на подібність між “Солідарністю” як громадським рухом та старопольськими формами демократії, розглядаючи концепцію “Народної волі” як спадщину шляхетської демократії.

Приклади морального вибору польських інтелектуалів у найнесприятливіші періоди історії дослідник пояснює “...живучістю суто польської шляхетсько-демократичної традиції, що розуміла націю не в політично-економічних категоріях, а як велику родину...” [1, 740].

Погляд А. Валіцького позбавлений етноцентризму. Він критично оцінює історичні зазіхання Польщі, які “...вступали в конфлікт з національною свідомістю й політичними домаганнями інших народів давньої Речі Посполитої...”. Заслуговує на увагу та подальший розвиток і теза дослідника про те, що на терені Середньо-Східної Європи новочасні нації та національна ідентичність сформувалися не на історично-політичному, а на мовно-етнічно-культурному ґрунті [1, 745].

Прикладом прискіпливої уваги польських науковців до українських етнокультурних проблем є монографія Олі Гнатюк, професора Варшавського університету [2]. Як людина, добре обізнана з новітньою історією

українського гуманітарного життя і водночас як спостерігач українського культурологічного дискурсу “ззовні”, дослідник, припускаючись ряду історико-культурних аналогій, доходить ряду глибоких висновків про стан і проблеми українського дискурсу ідентичності.

Перший розділ праці “Ідентичність: Теоретичні зауваги” знайомить українського читача з методологічними прийомами дослідника та, зокрема, із станом теоретичного осмислення проблем нації, національної культури, національної та культурної ідентичності, дискурсу ідентичності тощо в сучасній польській гуманітаристиці. Варто звернути увагу на спільність відправних теоретичних засад, підходів, тверджень українських і польських вчених у визначенні понять, які є базовими для вивчення ідентичності, про некоректність поділу націоналізмів на “новочасний” західний і “запізнений” східний, про цивілізаційне запізнення Східної Європи тощо. Монографія дає змогу створити уявлення про сучасний польський дискурс нації та національної ідентичності, насамперед праці Антоніни Клоковської, Йоанни Курчевської, Барбари Шацької, Єжи Шацького, Єжи Єдліцького, Єви Новіцької, Адама Поморського та ін.

На нашу думку, польський погляд на стан національної ідентичності українців у постколоніальному дискурсі має стати предметом активного обговорення в українських наукових колах, адже йдеться про аналіз сучасних рефлексій українських інтелектуалів над культурною ідентичністю, а також про місце сучасних концепцій української ідентичності в центрально-східноєвропейських дебатах про ідентичність.

Розвідки польських авторів органічно вписуються в дискурс української ідентичності. Основні публікації українських і польських гуманітаріїв з цієї проблематики, зосереджені в українських культурологічних часописах “І” та “Критика”, демонструють єдність методологічних підходів, відсутність упереджень, взаємний інтерес і розуміння взаємної відповідальності за можливі способи реалізації українського національного проекту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Валіцький А. Три патріотизми // Націоналізм: Антологія /Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 724 – 771.
2. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
3. Забужко О. Література польської опозиції у формуванні пострадянської інтелігенції // Часопис “І”. – № 14. – Лютий 1999. – С. 34 – 40.
4. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
5. Когут З.-Є. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – 351 с.
6. Лісовий В., Проценко О. Націоналізм, нація та національна держава /Націоналізм: Антологія /Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 11 – 37.

7. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
9. Яковенко Н. Історик є невідьником джерела //Дзеркало тижня. – № 42 (517). – Субота, 16–21 жовтня 2004 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; етнопсихологія, зокрема проблеми етнокультурної ідентичності українців.